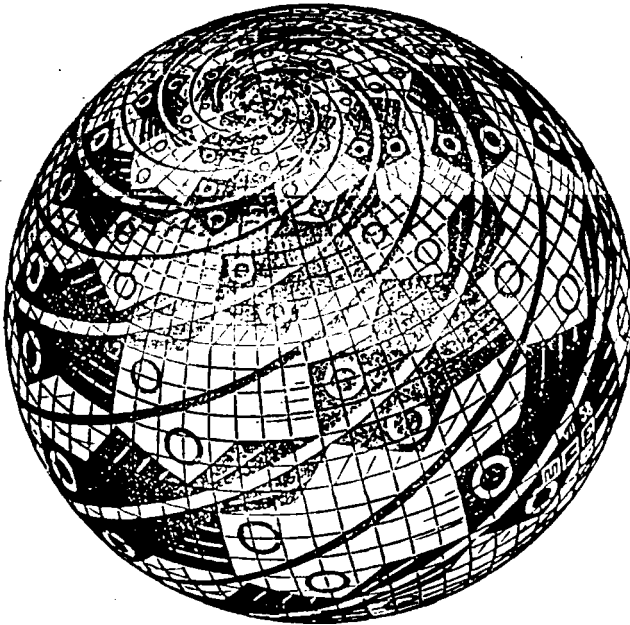

Jukka Heiskanen

Uusi sivilisaatio

Käsite ja näköalat

Uusi sivilisaatio

Käsite ja näköalat

Mitä sivilisaatiolla tarkoitetaan?	1
Sivilisaation synty ja substanssi	3
Sivilisaatio ja taloudelliset yhteiskuntamuodostumat	5
Sivilisaation kriisi	7
Edistyksellisten voimien tehtävät	9
Uusi sivilisaatio	11
Viitteet	14
Kirjallisuus	17

Mitä sivilisaatiolla tarkoitetaan?

Käsitteillä on kohtalonsa. "Kulttuuri" ja "sivilisaatio" erilaisine kantasanoineen ovat antiikin ajoista asti olleet kuin keskenään kilvoittelevat veljekset, joista edellinen on osoittautunut onnekkammaksi. Kulttuuria katsovat nykyään tutkivansa kymmenet tai jopa sadat tieteenhaarat ja siitä puhutaan myös arkielämässä aivan yleisesti; sivilisaation käsite taas on pitkät ajat pysytellyt yhteiskunnallis-filosofisen tiedon periferiassa. Silti myös sillä on ollut suosijansa ja historialliset huippuhetkensä.

Sivilisaatio-sanan taustalta löytyvät latinan substantiivi "civis", joka tarkoittaa kansalaista, sekä siitä johdettu adjektiivi "civilis". Jo antiikissa sivilisaation vastakohdaksi alettiin ymmärtää "barbarismi", jolla tarkoitettiin ympäröivien kansojen villiksi ja alkuvaistoiseksi väitettyä olotilaa. *Apuleiuksen* *Metamorfooseissa* esitetään toivomus, että oikeustuomio "langettetaisiin kansalaisten tavoin (civiliter) eikä barbaarien lailla raa'asti tai tyranniin lailla mielivaltaisesti".¹

1700-luvulla syntyi useissa kielissä uudissana "sivilisaatio" (ransk. *civilisation*, engl. *civilization*); pian vuosisadan puolivälin jälkeen sille ryhdyttiin antamaan määritelmää ja se koki heti ensimmäisen nousukautensa. Varhaisin ranskalainen määritelmä lienee *Mirabeaun* vuonna 1768 esittämä: "Jos kysyn enemmistöltä, mistä sivilisaatio loppujen lopuksi koostuu, niin minulle vastataan, että kansan sivilisaatio on sen tapojen hioutumista, kaupungistumista, kohteliaisuutta..." Nämä seikat saivat kuitenkin *Mirabeaun* mukaan arvoa vasta langetessaan yhteen tietyn "hyveen perustan ja muodon",² so. ihmiskunnan moraalisen kelpoisuuden kanssa. Näin *Mirabeau* varoitti jo määritelmän yhteydessä melko voimakkaasti sivilisaation harhakehityksen vaaroista, vaikka itse käsitteellä olikin hänelle myönteinen merkitys. Monet muut olivat suorasukaisemman optimistisiä. *Condorcet* kirjoitti 1795 "sivilisaation luonnollisesta kehityksestä"³ ja *Adam Ferguson* arveli 1767, että "Ei ainoastaan yksilö etene lapsuudesta miehuuteen, vaan myös laji villeydestä sivilisaatioon."⁴

Saksassa kielenkäyttö oli toisenlaista. Myönteiseksi, ihmiskunnan aitoon edistykseen viittaavaksi käsitteeksi kohosi *kulttuuri*, kun taas sivilisaatiosta tuli muodollisemman kehityksen ilmaisija. Eron muotoili jo *Kant* 1784: "Olemme suuressa

määrin taiteen ja tieteen kultivoimia. Olemme sivilisoituneita ylenpalttisuuteen asti kaikenlaisesta yhteiskunnallisesta kohteliaisuudesta ja säädyllyisyydestä. Mutta pitää meitä jo moraalistuneina, siitä puuttuu vielä hyvin paljon. Sillä moraalien idea kuuluu kulttuuriin, mutta tämän idean sellainen käyttö, joka rajoittuu kunniantuntoiseen tapojen noudattamiseen ja ulkoiseen säädyllyisyyteen, muodostaa pelkän sivilisoitumisen.”⁵ Sittenkin kulttuurin ja sivilisaation käsitteiden välille muodostui toinenkin ero, kun edellinen alkoi saada kansallisia korostuksia.

Juha Manninen selittää kielenkäytön eroja eri maissa: Englannissa ja Ranskassa ”Sivilisaation tiivisty se, mikä erottaa paria kolmea viimeistä vuosisataa aikaisemmista tai vähemmän kehittyneistä samanaikaisista yhteiskunnista ... sanaan tiivisty oman kansakunnan panos länsimaiden ja ihmiskunnan edistykseen, sen kansallinen ylpeys. Saksalaisessa kielenkäytössä 'sivilisaatio' on jotain hyödyllistä, mutta alempiarvoista, ulkoista, pinnallista. Sitä korkeampi asia, kansallisen ylpeyden kohde, on 'kulttuuri'. Sivilisaation käsite on kansallisia eroja ylittävä, kulttuurin kansallista erikoislaatua korostava.”⁶ *Norbert Eliasin* mukaan saksalaisten käsitteiden erikoislaatu peilasi sikkäläisen porvariston sosiaalista asemaa. Toisin kuin Ranskassa, porvarillinen älymyöstö ja keskiluokan johtavat ryhmät kehittyivät Saksassa hovin vaikutuspiiriin ulkopuolella ja poliittisesta toiminnasta poissuljettuina; siksi ne ikäänkuin alhaalta käsin protestoivat kulttuurin käsitteen avulla hovia vastaan.⁷ *Eliasin* teesi selittäneekin sen, miksi edistystä Saksassa alettiin kuvata kahden toisiinsa nähden jännitteisen käsitteen avulla. Asiaa ei kuitenkaan pidä ymmärtää niin, että Saksasta olisi kokonaan puuttunut porvariston nousukaudelle tyypillinen universaaliseen edistykseen viittaava ja arvolutaukseltaan myönteinen käsite. *Aljunperin* sellainen oli kulttuuri, kuten *Kantin* lausuntonkin antaa aavistaa; vasta myöhemmin kulttuurin käsite alettiin yhdistää kansalliseen erikoislaatuun.

Myöhemmässä historiassa saksalaisella sivilisaation ja kulttuurin vastakohtaisuudella on nähtävästi ollut myönteinen rooli sikäli, että se on auttanut havaitsemaan valistuskauden suoralinjaisen edistyskäsitteen illuusioita ja ylikansalliseksi kehittyvän sivilisaation häitapuolia. Toisaalta 1900-luvun alkupuolella, jolloin sivilisaation käsite jälleen oli muodissa, joskin aivan uudessa, maailmansodista ja muista imperialismin hirmuisuuksista juontuvassa raakuuden ja toivottomuuden ilmapiirissä, tämä vastakohtaisuus muuttui luovasta jännitteestä kiihkoisanmaallisuudelle pohjaa laskevaksi antagonismiksi. *Oswald Spenglerillä* sivilisaatio viittasi rappion kauteen, kun taas kulttuuri oli jotain aidosti sielusta kumpuavaa, ja samalla jotain, jonka puolustamiseksi jopa barbaariset teot olivat oikeutettuja.

Myös *Marx* ja *Engels* puhuivat usein sivilisaatiosta, tosin eivät täysin yhtenäisellä tavalla. Monasti he käyttivät käsitettä tavanomaiseen tyyliin barbarian vastakohtana ja/tai viittaamassa ihmiskunnan yleisiin saavutuksiin. Myös kielteinen sanonta ”niin sanotun sivilisaation”⁸ leviämisestä löytyy, se voitaisiin tulkita itse käsitteen hylkäämiseksi, mutta tarkoittaa todennäköisemmin kapitalismin vääristämän sivilisaation asettamista aidon sivilisaation vastakohtaksi. Laajimmin teemaa kehittäli *Engels* teoksessaan *Perheen, yksityisomistuksen ja valtion alkuperästä*, jossa hän nojautui amerikkalaisen kansatieteilijän *Lewis H. Morganin* tutkimuksiin ja liitti sivilisaation suorittamaansa historian jaksotteluun ”villeyden” ja ”barbarismin” jälkeen seuraavaksi kolmanneksi, kirjoitustaidon keksimisestä alkavaksi ihmiskunnan kehitysvaiheeksi. Käsitteellä on tällöin selvä myönteinen arvovaraus.

Lähinnä *Engelsin* teoksen innoittamana on uudemmassa marxilaissävyisessä tutkimuksessa, aluksi entisessä Neuvostoliitossa, myöhemmin muissakin maissa sivilisaation käsitteelle kehitelty 1970-luvun lopulta lähtien historianfilosofista funktiota:

Sillä on alettu viitata historian yleisinhimilliseen, jatkuvaan puoleen, joka kätkeytyy taloudellisiin yhteiskuntamuodostumiin (orjanomistusjärjestelmään, feodalismiin, kapitalismiin jne.) ja siirtyy "perintönä" eteenpäin tuotantosuhteiden vaihtuessa.⁹ Keskustelun alullepanijoihin kuulunut *Miran Mtschedlov* toteaa määritelmällisesti, että sivilisaation käsite "nostaa etualalle ... sosiaalisen edistyksen luonteen ja tason, tietyssä yhteisössä saavutetun aineellisen ja henkisen kulttuurin tason, huomioi tätä vastaten sosiaaliskulttuurisen toiminnan tulokset ja suhteuttaa ne yleisinhimillisiin arvoihin, osoittaa niiden paikan maailmanhistorian yleisessä kumulatiivisessa liikkeessä."¹⁰ Tämä määritelmä jatkaa sivilisaation ymmärtämistä ranskalaisen ja englantilaisen valistusfilosofian hengessä, yhteydessä edistyksen ideaan, ja liittyy samalla monimutkaiseen kysymykseen historian jatkuvuudesta ja epäjatkuvuudesta.

On todisteluja kaipaamaton selviö, että historiassa ei voi olla absoluuttisia katkoksia. *Hegelin* kuuluisa "kumoaminen" (*Aufheben*) oli kehitysprosessin ("tulemisen") taitekohtaan viittaava käsite, jolla on "se kaksinainen merkitys, että se tarkoittaa varjelemista, säilyttämistä, ja toisaalta taas lakkauttamista, lopettamista."¹¹ Marx käytti *Aufheben*-termiä mitä monilukuisimmissa yhteyksissä, esimerkiksi tuotantovoimissa, ihmisen vapaudessa ja historian liikkeessä ylipäätään tapahtuvia murroksia kuvatessaan. Koska jatkuvuutta sisältyy historian syvimpiinkin murroksiin, joihin kuuluvat tuotantotapojen ja yhteiskuntamuodostumien vaihdokset, ei *Mtschedlovin* määritelmästä lähtevää sivilisatorista tarkastelua ja "perinteis-marxilaista" yhteiskuntamuodostumien analysointia pidä ymmärtää vastakohdiksi, vaan pikemminkin toistensa täydentäjinä.

Vaikka sivilisaation kehitys voidaan määritellä laajasti ihmiskunnan yleiseksi edistymiseksi, niin käytännössä tähänastinen tutkimus ja keskustelu on paljon painotunut sosiaalisten ja kulttuuristen traditioiden jatkuvuuden tarkasteluun. On kiinnostavaa, että esimerkiksi yksiavioinen perhemuoto näyttää länsimaissa säilyneen useiden yhteiskuntamuodostumien halki. Sama pätee moniin moraaliarvoihin ja maailman esteettisen omaksumisen muotoihin – pystyyhän nykyihminenkin nauttimaan esimerkiksi antiikin taiteesta, vaikka sille perustaa luonut orjanomistuksellinen yhteiskuntamuodostuma on kokonaan kadonnut. Kyse ei ole jatkuvuudesta vain yksittäisten sosiaalisen ja kulttuurielämän "lankojen" kohdalla, vaan varsin merkittävässä kokonaisuudessa. *Mtschedlov* kiinnittää huomiota siihen, että puhe vaikkapa kiinalaisen tai japanilaisen sivilisaation säilymisestä ja kehittämisestä tuhansien vuosien saatossa vaikuttaa taysin mielekkäältä; tällöin huomataan samalla, että on olemassa myös suppeampia, ei-universaalisia sivilisaation käsitteitä: Toisinaan sivilisaatio on liitetty tiettyjen etnososiaalisten yhteisöjen tarkasteluun (kiinalainen, egyptiläinen jne. sivilisaatio), toisinaan taas laajempien, mutta silti alueellisesti rajattujen kulttuuriympäristöjen luonnehdintaan (eurooppalainen, latinalaisamerikkalainen jne. sivilisaatio).

Koska ihmiskunnan edistys juontuu sekä yhteiskunnan taloudellisesta perustasta että siihen nähden suhteellisen itsenäisistä kulttuurisista muodoista, tulisi ne ottaa sivilisatorisessa tarkastelussa huomioon. Mannisen sanoin: "Sivilisaation kuvauksessa yhdistyvät siis sekä kulttuuritradition että taloudellisen yhteiskuntamuodostuman esitykset (esim. roomalainen sivilisaatio yhdisti sekä antiikin kulttuurin että orjanomistuksellisen yhteiskuntamuodostuman)."¹² Ehdottomiksi ei kannata kohottaa sen enempää kulttuurisia kuin taloudellis-teknisiääkään määrittäjiä, joskin materialistinen lähtökohta vaatii myös kulttuurin hitaasti muuttuvien juonteiden alkuperäiseen syntyyn ja myöhempäänkin kehitykseen liittyvien "viimekätisten" taloudellisten kytkentöjen selvittämistä.

Sivilisaation synty ja substanssi

Jos siis laajasti ymmärrettyä sivilisaatiota eli ihmiskunnan edistystä tutkitaan materialistisesti, on sen historiallisen liikkeen taustavaikuttajia ja myös omaa spesifistä substanssia (keskeistä "kantajaa") etsittävä yhteiskunnan taloudellisen perustan ja muiden materiaalistien suhteiden alueelta. Näin näyttää menetelleen Engels, joka sivilisaation alkuperäistä syntyä tarkastellessaan – kuten sanotti, hän tarkoitti tällöin sivilisaatiolla ihmiskunnan tiettyä kehitysvaihetta – totesi, että "Sivistyskausi on siis edellä esitetyn mukaan se yhteiskunnan kehitysaste, jolloin työnjako ja tästä johtuva yksilöiden välinen vaihto sekä näitä kumpaakin yhdistävä tavaratuotanto kehittyvät kukkeimmilleen ja mullistavat koko entisen yhteiskunnan."¹³ Työnjaon, vaihdon ja tavaratuotannon myötä kehittyivät vanhasta sukulaitoksesta irralliset "uudet (yhteiskunnalliset, JH) elimet" ja yksiaviainen perhemuoto, "rikkaus", tiede ja taide jne., jotka siis Engelsing mukaan luonnehtivat nimenomaan sivistyskautta (sivilisaatiota) erotukseksi barbarismista.

Engelsing klassinen esitys sivilisaation sisällöstä on laeva ja herättää täsmällistämisen tarpeen. Saksan- ja venäjänkielisessä keskustelussa ei kuitenkaan näytä toistaiseksi muodostuneen yhtenäistä kantaa sivilisaation tärkeimmän "kantajan" määrittelyyn; laajimmassa määritelmässä on kiinnitetty huomiota ihmisen etenevään itsenäistymiseen suhteessa luontoon sekä hänen lisääntyviin mahdollisuuksiinsa hallita omaa olemassaoloaan. *Nelli Motroshilovalle* oleellisinta sivilisaatioissa on "monimutkaistuva vuorovaikutus yhä toimivien luonnollis-biologisten faktoreiden ja sosiaalis-historiallisten säätelijöiden välillä";¹⁴ *G.S. Gudozhnikille* "teknologia ja sitä vastaava kulttuuri"¹⁵ ja *Frank Rupprechtille* "yhteisön jäsenten väliset suhteet, joita ... organisoidaan ja säädelään enemmän tai vähemmän tietoisesti ja erityisten elinten kautta."¹⁶ *K.H. Tjaden*, joka tosin ei käytä sivilisaation käsitettä, vaan puhuu "kokonaisyhteiskunnan" (tai "yhteiskunnan yleensä") kehityksestä, nimeää tämän prosessin substanssiksi yhteiskunnallisen, käyttöarvoja luovan työn.¹⁷

Lähelle viimeainittua ehdotusta tulee kanta – sitä ovat puolustaneet ainakin *L.I. Novikova* sekä *Vesa Oittinen* – jonka mukaan sivilisaation substanssia tulee etsiä Engelsing mainitsemasta ja Marxin etenkin *Grundrissessä* laajasti käyttämästä rikkauten käsitteestä. Sivilisaatio olisi silloin "yksilöiden yhteiskunnallisen elämän varsinaisen sosiaalinen organisaatio", joka kehittyi "yhteiskunnallisen rikkauten uusintamisen perustalla";¹⁸ niinkuin *Novikova* sanoo. Tässä ei ole tarkoitus asettaa mainittuja kilpailuvia konseptioita ehdottomaan paremmuusjärjestykseen; joka tapauksessa on jo intuitiivisestikin selvää, että yksilöiden tai kansojen rikkaus ei ole (toisin kuin onni) voittopuolisesti henkis-subjektiivinen tila, että se paljolti luodaan yhteiskunnan taloudellisen perustan alalla ja että se on jotakin historiallisesti muuttuvaa ja edistyvää, jolloin sen on pakko olla läheisessä yhteydessä sivilisaation ytimeen. Niin ollen herää kysymys, miten rikkaus ja sen historiallinen kasvu tulisi ymmärtää.

Koska edistys ei ole koskaan ollut suoraviivaista eikä historia koostu "rakennuskivien" kasautumisesta, on myös rikkautensa ja sen subjektiivisessa kokemisessa esiintynyt laadullisia muutoksia. Keskiajalla suhtautumista omistamiseen ja kulutukseen leimasivat *Johan Huizingan* mukaan viettymys ulkoiseen koreiluun sekä heilahtelu askeesin ja aistinautintoihin antautumisen välillä, mikä liittyi siihen, että rikkaus oli vielä vähän liikkuvaa;¹⁹ sen kasaaminen oli useimpien ulottumattomissa ja saattoi muodostua elämän tarkoitukseksi vain aniharvoille. Pääelinkeinot olivat maanviljely ja kaupunkilainen käsityö, joiden piirissä tuotannon päätarkoituksena ei pääoman syntyä

edeltäneellä ajalla ollut, niinkuin Marx totesi, kenenkään rikastuminen, vaan käyttöarvojen luominen.²⁰

Kapitalismin alkaessa kehittyä tilanne muuttui. Syntyi se erikoinen talouseetos, jota *Max Weber* tutki "kapitalismin hengen" nimellä ja jossa rahan ansaitseminen systemaattisen ja rationaalisen työn kautta nähtiin kutsumukseksi. Muutoinkaan ei yksilön päämääräksi enää kelvannut keskiajalle tyyppillinen ulkoisten esikuvien ja mallien noudattaminen (esimerkiksi Kristuksen imitaatio), vaan päämäärä alkoi siirtyä yksilön sisälle; Hegel totesikin, että "uuden ajan periaate on subjektiivisuus". Syventyneeseen subjektiivisuuteen liittyi kuitenkin vahva individualistinen juonne, jonka syitä tuli klassisella tavalla valaisseeksi *Thomas Hobbes* arvellessaan, että "jos kaksi ihmistä haluaa samaa asiaa, josta he eivät voi nauttia kumpikin yhdessä, tulee heistä vihollisia; ja pyrkinessään päämääräänsä koettavat he alistaa tai tuhoata toisensa."²¹ Kyse oli ristiriidoista, joita yksityisomistus tällä historian kaudella alkoi tuottaa, ja niihin liittyvästä omistajan psykologian sisäistyneen "egoistisen, riippumattoman yksilön"²² synnystä, kuten Marx asiaa luonnehti.

Grundrissessä Marx pyrki analysoimaan rikkauten muotojen kehitystä eri tuotantotapojen, etenkin kapitalismin analyysin yhteydessä, ja otti myös kantaa rikkauten käsitteeseen yleensä. Kapitalismissa "tuotanto on ihmisten ja rikkaus tuotannon päämäärä"²³, kun taas "todellista rikkautta on kaikkien yksilöiden kehittynyt tuotantovoima".²⁴ Toisin sanoen rikkaus liittyy yksilöiden itsensä kehittymiseen, minkä Marx maineikkaimmasta muotoilussaan tuo julki vieläkin selvemmin: "Mutta mitä muuta rikkaus itse asiassa on, kun ahdas porvarillinen muoto on riisuttu pois, kuin universaalissa vaihdossa luotu yksilöiden tarpeiden, kykyjen, nautintojen, tuotantovoimien jne. universaalisuus? Ihmisen herruuden täysi kehitys, herruuden yli luonnonvoimien, sekä niin sanotun luonnon että hänen itsensä?"²⁵

Nämä "yksilökeskeiset" määritelmät lienee ymmärrettävä hyperbolisiksi – sillä yksilöiden tarpeiden, kykyjen jne. kehitys ei liene mahdollista ilman kehittyvien käyttöarvojen, so. käyttöesineiden muodostamaa ympäristöä – eikä Marx ottanutkaan niitä mukaan Pääomaan tai muihin elinaikanaan julkaistuihin teoksiin. Silti hän epäilemättä katsoi niiden kuvaavan historianprosessin edistyksestä suuntaa. Ne liittyvät hänen perustaltaan yksinkertaiseen näkemykseensä, että rikkaus ei ole puhtaan ekonominen, vaan myös historianfilosofinen kategoria. Rikkaus näet kasvaa ja kehittyy työssä ja tuotannossa, jossa ihminen – tärkein tuotantovoima – samalla itse kehittyy. Siksi rikkauten kasvu on mielekästä ymmärtää prosessiksi, joka sulkee sisäänsä inhimillisen tekijän "kasvun", ja humanistina Marx vieläpä näkee vaivaa todistaakseen, että tämä tekijä historian kuluksa kohoaa yhä keskeisempään asemaan.

Sivilisaatio ja taloudelliset yhteiskuntamuodostumat

Sivilisaation ja taloudellisten yhteiskuntamuodostumien keskinäinen suhde on jälleen yksi kardinaalikeskustelu, johon ei marxilaisesti sävyttyneessä keskustelussa ole muodostunut täsmällistä vakiintunutta kantaa. Mtshedlovin mukaan yhteiskuntamuodostumat määräävät sivilisaation "historiallisen tyyppin".²⁶ Tämä kanta korostaa muodostumien vahvaa vaikutusta sivilisaatioon, sillä tyyppin käsitteellä on yleensä viitattu (nk. teoreettisten, ei-empiiristen typpologioiden yhteydessä) kohteiden luokitteeluun niiden rakenteesta ja olemuksesta asti määräytyvien ominaisuuksien perusteella; tässä merkityksessä on esimerkiksi psykologiassa puhuttu temperamenttien tyypeistä ja marxismissa tuotantotapojen historiallisista tyypeistä. Tähänastisesta keskustelusta yhteenvetoa tehneen J.G. *Shemjakinin* mukaan kaikilla tutkijoilla oli 80-luvun puoliväliin asti taipumusta liittää muodostumat historian olennaisiin puoliin ja filosofiseen yleiseen

käsitteeseen, kun taas sivilisaatio jäi enemmän ilmiänsä ja erityisen valtiopiiriin.²⁷ Vielä nykyäänkin monet pitävät kiinni tästä käsityksestä, mutta myös uusia korostuksia on alkanut ilmaantua.

Niinpä Rupperecht kutsuu yhteiskuntamuodostumia "sivilisaation kehityksen historiallisiksi muodoiksi", jolloin käsitteiden subordinaatio vaihtuu, sillä dialektisessa perinteessä, esimerkiksi Hegelillä, muoto on ollut sisältöön nähden vähemmän dynaaminen ja vähemmän substantiaalinen, joskin myös sitä komplementaarisesti täydentävä kategoria. Rupperecht sanookin suoraan, että "formaatioteoria on sivilisaatioteorialle alistainen", ja selittää: "Muodostumat vaihtuvat, luhistuvat, tilalle syntyy uusia. Kukin muodostuma voi syntyä vain edellisen huomassa ... Muodostumat vaihtuvat, mutta ihmiskunnan sivilisatorinen kehitystendenssi ristiriitaisena, kriisien ja katastrofien täyttämänä ja kuitenkin eteenpäin työntyvävä virtana säilyy."²⁸

Kiinnostava kysymys on, voidaanko Rupperechthin kannalle löytää tukea Engelsin yllämainitusta teoksesta, niinkuin hän itse arvelee. Rupperecht nostaa esiin etenkin kysymyksen valtiosta. Pinnallisesti katsoen voi näyttää siltä kuin Engels tarkastelisi valtiota, jonka synty lankeaa yhteen sivilisaation synnyn kanssa, etupäässä historian epäjatkovaa eli ei-sivilisatorista puolta korostaen kulloistenkin hallitsevien luokkien välikappaleena. Kuitenkin hän toteaa myös, että yhteiskunta ei ottanut valtiota vastaan "ulkoisesta pakosta"²⁹, vaan se täytyi alusta alkaen eräitä myönteisiä funktioita, esimerkiksi järjesti ihmiset alueittain, kun vanha sukuyhteisö oli järjestänyt heidät sukulaisuuden perusteella, mikä ei enää liikkuvuuden lisääntyttä ollut mielekästä. Edelleen, syntyvän valtion hallitsemalle alueelle kehittyi esimerkiksi Ateenassa "yleinen kansan oikeusjärjestys",³⁰ joka antoi turvaa alueelta toiselle liikkuville.

Valtiolla näyttää siis olevan kansaa yleensä koskevia, so. sivilisatorisia tehtäviä, ja koska kuvaus valtiosta luokkaherruuden toteuttajana seuraa Engelsin geneettisessä esityksessä – etenkin Ateenaa koskevassa luvussa – suurelta osin vasta edempänä, voisi tulkita hänen pitäneen kyseisiä tehtäviä valtion yleisimpiin määreisiin ja oleukseen läheisesti liittyvinä, kun taas herruusfunktio saattaisi olla spesifimpi. Toisaalta Engels kuitenkin alleviivaa moneen kertaan näkemystään valtiosta luokka-antagonismien tuotteena, mikä voisi viitata siihen, että hän ymmärsi valtion sivilisatorisen ja luokkafunktion jollain tapaa yhtäläisen merkittäviksi. Ja lopulta hän arvelee valtion katoavan luokkien kadotessa, mikä taas herättää arvelun, että luokkafunktio sittenkin olisi kaikkein oleellisin. Mahdollista tietysti on myös se, että Engelsin konseptioon jäi epäjohtamukaisuutta, jota hän itse ei havainnut. Tässä on ilmeisesti kysymys, joka kaipaisi tarkempaa tutkimista.

Kaikista näkökulmien eroista huolimatta näyttää nykyisessä keskustelussa vallitsevan yksimielisyys siitä, että tuotantovoimien muutokset vaikuttavat vahvasti niin yhteiskuntamuodostumien kuin myös koko inhimillisen sivilisaation kehitykseen (vaikka ei heti sivilisaation kaikkiin juonteisiin) ja siten liittävät niitä toisiinsa. Toinen eri näkemyksiä yhdistävä seikka on sivilisaation kehityksen ristiriitaisuuden toteaminen ja sen syiden etsiminen etupäässä yhteiskuntamuodostumien ristiriidoista, esimerkiksi luokkajaoista. Jo Engels huomautti – todettuaan ensin sivilisaation saaneen aikaan paljon sellaista, mihin vanha luokaton sukuyhteisö ei mitenkään olisi kyennyt – että "Koska sivilisaation perustana on toisen luokan harjoittama toisen luokan riisto, niin sen koko kehitys tapahtuu jatkuvasti ristiriitaisena."³¹

Sivilisaation kehityksen ristiriitaisuus on luonnollisesti näkynyt myös kapitalismin aikana. Yhtäältä ovat kehittyneet tuotantovoimat ja niiden mukana ihmisten kyvyt, nautinnot jne. Grundrissessä Marx tekee yhteenvedoa "pääoman sivilisoivista tendensseistä" ja muista voittopuolisen myönteisiksi ymmärtämistään asioista, joita pää-

oman pyrkimys tuotantovoimien rajattomaan kehittämiseen tuo tullessaan. Koska niin Marxin kannattajat kuin vastustajatkin ovat toisinaan tehneet hänestä "kurjistumisteoreetikon" – ja totta onkin, että esimerkiksi Kommunistisen puolueen manifestissa Marx johtaa odottamansa vallankumouksen väistämättömyyden osittain profetariaatin aseman heikkenemisestä – niin tulkoon kuuluisin kohta siteeratuksi kokonaisuudessaan.

Marxin mukaan pääoman mainittu pyrkimys edellyttää "koko luonnon tutkimista esineiden uusien hyödyllisten ominaisuuksien löytämiseksi; kaikkien vieraiden ilmastojen ja maiden tuotteiden yleismaailmallista universaalista vaihtoa; luonnonesineiden uusia (keinotekoisia) muokkaustapoja, joilla niille annetaan uusia käyttöarvoja ... maan uumenien kaikinpuolista tutkimista sekä uusien hyödyllisten kaivannaisten että vanhojen kaivannaisten uusien käyttöominaisuuksien löytämiseksi, esimerkiksi niiden uusien ominaisuuksien käyttämiseksi raaka-ainelähteinä jne.; näin ollen luonnontieteiden kehityksen viemistä huippuunsa; ja samoin itse yhteiskunnasta nousevien tarpeiden keksimistä, luomista ja tyydyttämistä. Pääomaan perustuvan tuotannon ehtona on myös yhteiskunnallisen ihmisen kaikkien ominaisuuksien viljeleminen ja hänen tuottamisensa ominaisuuksiltaan ja yhteyksiltään ja tästä syystä myös tarpeiltaan mahdollisimman rikkaana, ihmisen tuottaminen mahdollisimman totaalisenä ja universaalisenä yhteiskunnan tuotteena (sillä voidakseen hyödyntää esineitä monitahoisesti ihmisen on oltava hyödyntämiskykyinen, siis korkeasti kultivoitunut)."³²

Toisaalta pääoman muodostumisen historiallisena edellytyksenä on ollut tuotantovälineitä omistamattoman "vapaan" työläisen synty, mistä juontuu se, että "pääoma ... ilmenee hallitsevana subjektina ja vieraan työn omistajana",³³ että se siis muodostaa myös herruussuhteen, joka on monin tavoin ristiriidassa Marxin luettelemien yhteiskunnallisen rikkauten toteutumien ja potenssien kanssa. Kapitalisti ottaa tuotteet haltuunsa ja ohjaa tuotantoa voiton maksimoinnin mukaan, jolloin todellisilla tuottajilla on taipumusta tulla huomioiduiksi vain työvoimana, kun taas tuotanto muuttuu itsetarkoitukseksi, tuotannoksi tuotannon vuoksi (millä puolestaan on vahingollisia ekologisia ym. seurauksia). Vesa Oittinen tiivistää: "Yhteiskunnallisen rikkauten lähteitä nasaessaan kapitalismi vääristää oman sivilisatorisen perustansa, jolloin samalla ihminen – todellinen rikkaus – menettää arvonsa."³⁴

Sivilisatorisen kehityksen kapitalismissa saama ristiriitainen muoto ei tietenkään ilmene pelkästään yhteiskunnan taloudellisessa perustassa, vaan myös tieteessä, taiteessa, kasvatuksessa, sivistyksessä, elämäntavassa, kulttuurin kanssakäymisessä, ihmisen luontosuhteessa jne. Marx puhuu Pääomassa esimerkiksi siitä, miten kapitalistinen suurteollisuus on alistanut työläiset koneille ja tehnyt heistä "osayksilöitä", mutta myös saanut jatkuvilla innovaatioillaan aikaan sen, että polytekninen koulutus on käynyt välttämättömäksi.³⁵ Tämän kaltaisia ristiriitaisuuksia tulisi tarkastella yhteiskunnallisen elämän kunkin osa-alueen osalta konkreettisesti; samoin tulisi pyrkiä synteettiseen näkemykseen siitä, mihin kapitalismin monitahoiset tendenssit ovat johtamassa. Se ei tässä ole mahdollista, mutta koska tutkimus usein alkaa luokittelusta, niin tulkoon vielä skemaattisesti tiivistetyksi, millaisia muotoja kapitalistisen yhteiskuntamuodostuman suhde sivilisatorisen perustansa juonteisiin voi saada:

(a) Kapitalismi vääristää ja rujouttaa sivilisaation kehitystä ja jopa katkoo sen "lankoja" (esim. alkuperäiskansojen kulttuureita tuhotessaan), ts. ehkäisee yleisinhimillisten arvojen toteutumista. Näihin seikkoihin ovat niin marxismien klassikot kuin myöhemmät vasemmistolaiset ajattelijat ja monet muut kulttuurikriitikot kiinnittäneet runsaasti huomiota, mikä tietenkin on ajankohtaista myös nykyään.

(b) Eräät sivilisatoriset arvot säilyvät kapitalismiin nähden (suhteellisen) itsenäisinä ja ehkä kehittyvät jonkin muun kuin kapitalistisen "formaatiologiikan" mukaan. Ellei näin olisi, olisi vaikea ymmärtää esimerkiksi edellä mainittua seikkaa, että antiikin kulttuurilla on arvoa myös nykyihmiselle. Tässä on hyvä muistaa myös Marxin kiinnostava huomautus, "etteivät tietyt taiteen kukoistusajat ole mitenkään suhteessa yhteiskunnan yleiseen kehitykseen, eivät siis myöskään yhteiskunnan materiaaliseen perustaan, mikä muodostaa niin sanoakseni sen organisaation luurakenteen."³⁶

(c) Eräitä sivilisatorisia arvoja kapitalismi edistää, kuten Marx etenkin Grundrissessä yritti osoittaa. Hänen korostamansa luonnontieteellisen kehityksen osalta asia on mahdollista ilmaista myös tietoteoreettisilla käsitteillä: Luonnontieteet ovat pyrkineet tuottamaan objektiivista eli totuusteorian kannalta ihmisestä ja ihmiskunnasta riippumatonta tietoa, jolla sellaisena on yleisinhimillistä arvoa, ja kapitalistisen tuotannon tarpeet puolestaan ovat suuresti vauhdittaneet luonnontieteiden kehitystä. (Tieteen pyrkimys objektiivisuuteen ei tietenkään merkitse, että tutkimusta ei olisi mahdollista suunnata. Tiedostusprosessi on "kaksoismääräytynyt", sen kulkuun ja tuloksiin vaikuttavat sekä objektit että inhimillinen käytäntö. Luonnosta voidaan löytää vain sitä, mitä siellä todella on, mutta tutkimuskohteiden valintaan, tulosten tulkintaan jne. on mahdollista vaikuttaa.) Ellei kapitalismi edistäisi mitään yleisinhimillisiä arvoja, olisi vaikea ymmärtää, miksi ihmiskunta on monilla aloilla saavuttanut edistystä uuden ajan alun jälkeen.

Sivilisaation kriisi

Vaikka sivilisaation kriisin käsite on alkanut yleistyä myös vasemmiston ja marxilaisten tutkijoiden parissa, on sillä historiallisia rasitteita, joiden on pelätty aiheuttavan väärinkäsityksiä. Vuosisadan alkupuolella puhe tuhon enteistä ja sivilisaation kriisistä yhdistettiin usein sykliisiin historiankuviin. *Arnold J. Toynbeen* mukaan jatkuvuutta sivilisaatioiden kierrossa edusti varmuudella oikeastaan vain uskonto; teoksen *Civilization on trial* (Sivilisaatio koetuksella, 1948) hän toteaa, että "Uskonnon jatkuvaa kohoavaa liikettä voi palvella ja edistää sivilisaatioiden syklinen liike syntyvän, kuoleman ja syntymän kehässä."³⁷ Toynbeen oppi oli hiukan maltillistettu ja samalla teologisoitu variantti Spenglerin länsimaiden perikadon julistuksesta.

Voi kuitenkin kysyä, pakottaako mikään jäsentämään sivilisaation kriisin sykli-teorioiden ja idealistisen historianfilosofian osaksi. Se voidaan pyrkiä ymmärtämään myös materialistisesti, jolloin kysymys on yksinkertaisesti edellä hahmotellun, paljolti valistuskaudelta periytyvän sivilisaatiokäsitteen sekä kriisin käsitteen yhdistämisestä.

Mikä siis on kriisi? Sanan taustalta löytyy kreikan "krisis", joka alunperin tarkoitti "erottamista" ja "ratkaisua", esimerkiksi oikeuskiistan päätöstä tai päätöstä sodan aloittamisesta, ja viittasi siten jonkin prosessin jyrkkään, ratkaisevaan käänteeseen tai tietyn olotilan muutokseen tai loppumiseen. Samaa linjaa jatkoi hippokraattinen lääketiede, jossa kriisiksi alettiin kutsua taudin vaiheita, jotka johtivat taudin käänteeseen, joka saattoi johtaa "tervehtymiseen tai kuolemaan, voimistumiseen tai heikentymiseen";³⁸ kriisi saattoi uusiutua lukuisia kertoja, mutta ei itsessään ollut pysyvä tila. *Reinhard Koselleck* toteaa, että myöhemmässä historiassa käsitteen "lääketieteellinen merkitys pysyi hallitsevana ... lähes katkoksitta uudelle ajalle asti. 1600-luvulta lähtien tapahtui ensin lännessä, sitten myös Saksassa, metaforinen laajentuminen politiikan, psykologian ja talouden alalle ja lopulta myös historiaan."³⁹

1800-luvulla oli päästy niin pitkälle, että historiallisia kriisejä tarkasteltiin historiallisesti; ts. kriisi ymmärrettiin aktuaalisen tilanteen ja historiallisten edellytystensä

leikkauspisteeksi, ja sen syiden tutkimisen katsottiin antavan mahdollisuuden progno-sointiin. *Auguste Comte* tarkasteli Ranskan vallankumousta osana "valtavaa sosiaalista kriisiä", jota olivat valmistelleet "viimeisten viidensadan vuoden kriittiset liikkeet" ja joka toistaiseksi oli johtanut vanhan henkisen ja sosiaalisen järjestyksen tilapäiseen restauraatioon, mutta tulisi lopullisesti johtamaan joko kaokseen tai yhteiskunnallisten instituutioiden ja maailmankuvan "täydelliseen uudelleenjärjestelyyn" (la réorganisation totale).⁴⁰ Tässä korostuu kriisin dynaaminen momentti, joka voidaan ilmaista myös marxisti *Jörg Goldbergin* sanoin: "Kriisi muuttaa vallitsemaansa organismeja, se on rakenteellisten muutosten solmukohta."⁴¹

Näin on johduttu rakenteen käsitteeseen, joka sekään ei ole aivan yksiselitteinen eikä -ulotteinen. Marx teki Pääomassa, talouskriisien syitä jäljittäessään, metodologisesti kiinnostavan huomautuksen, että "Jos toisiaan täydentävien, sisäisesti epäitse-näisten prosessien ulkonainen itsenäistyminen jatkuu tiettyyn kohtaan saakka, niin niiden ykseys purkautuu väkivaltaisesti esiin pulana."⁴² Talouskriisi siis juontuu siitä, että tietyt yhteiskunnan "ulkonaisen", pinnallisemman tason ilmiöt ovat joutuneet ristiriitaan syvemmällä "sisäisellä" tasolla vallitsevan järjestyksen, sisäisten rakenteiden kanssa. Toisessa kohdassa Marx kuitenkin näyttää ajattelevan, että talouskriisit itsessään ovat vain "aineksia" (Elemente) koko tuotantotavan hajoamisen prosessissa,⁴³ johon lisäksi kuuluu esimerkiksi työn ja pääoman välisen ristiriidan kärjistyminen. Näin havaitaan, että rakenne on monikerroksinen käsite – nykyään puhutaankin myös pinta- ja syvära- kenteista – joten kriisejä tutkittaessa pitäisi niiden "ala" pyrkiä huolellisesti määrittä- mään.

Koska pahimmista ihmiskuntaa uhkaavista vaaroista nykyään yleensä puhu- taan globaaliongelmien nimellä, voidaan sivilisaation kriisi ehkä määritellä globaalion- gelmien kokonaisuuden muodostamaksi ihmiskunnan kehityksen kriisiksi, johon sisäl- tyy jopa ihmiskunnan tuhoutuminen uhka, ja joka suotuisasti ratketakseen vaatii raken- teellisia muutoksia niissä yhteiskuntasuhteissa, jotka sen ovat synnyttäneet. Tai myös käytännönläheisemmin tähän tapaan: "Sivilisaation kriisin käsitteellä teemme yhteenve- don sellaisista ilmiöistä kuin sosiaalisten rakenteiden rappeutumisesta, merkitystä an- tavien kulttuurien ja orientoivien arvojärjestelmien hajoamisesta, siitä seuraavasta väkivallan, sotien ja kansalaissotien lisääntymisestä sekä kaikkien poliittisten institu- tioiden kasvavasta kyvyttömyydestä hallita paikallisia ja semminkin globaaleja ongelmia ... ihmiskunnan koko sivilisaatorinen kehitys on tullut pisteeseen, joka vaatii koko tä- hänastisen kehityslogiikan uutta suuntaamista."⁴⁴

Synonyymisesti sivilisaation kriisin kanssa on puhuttu myös "ihmiskunnan kriisistä"; *Jyrki Käkönen* taas on käyttänyt "modernisaatioprojektin kriisin" käsitettä, joka sekäkin tulee lähelle sivilisaation kriisiä, sillä Käkönen ymmärtää modernisaation laajasti, yhteydessä vanhaan universaaliseen kehityksen (tai edistyksen) ideaan.⁴⁵ Li- säksi hän muistuttaa kyseisen kriisin tiivistä liitännöistä kapitalismin toimintamekanis- meihin: "Itse asiassa koko yhtenäisvaltiokeskeinen ja kasvuorientoitunut kapitalistinen järjestelmä on kriisissä, jota viimekädessä voidaan pitää modernisaatioprojektin kriisi-nä. Tämä kriisi esiintyy sekä yhtenäisvaltioiden sisällä että kansainvälisellä tasolla."⁴⁶

Tämä monitulkintainen muotoilu synnyttää kysymyksen sivilisaation kriisin ja kapitalismin kriisin keskinäisestä suhteesta. Ajemmin vaikutusvaltaisessa marxilais-le- nimiläisessä perinteessä sivilisaation kriisistä ei puhuttu. Kapitalismin sen sijaan katsot- tiin ajautuneen "yleiseen kriisiin"; sen vallassa oli kapitalismi *in extenso*, joten kriisin luonne pyrittiin johtamaan kapitalismin keskeisimpien sisäisten ristiriitojen kärjistymi- sestä. Kapitalismin perusristiriidan eli tuotannon yhteiskunnallisen luonteen ja tuotteiden yksityiskapitalistisen haltuunoton välisen ristiriidan kärjistyminen oli johtanut työn

ja pääoman välisen ristiriidan kärjistymiseen ja edelleen yhtäältä sisäisesti ristiriitaisen imperialismiin ja toisaalta reaaliosialismiin syntyyn, mikä kaikki yhdessä pian johtaisi kapitalismin perikatoon. Tällä tavoin asia esitetään esimerkiksi *Ernst Haakin* ja *Hans Wunderlichin* kirjassa Leninin 'Imperialismin' peruskurssi, joka aikoinaan suomennettiinkin. Kapitalismin yleisen kriisin olemuksen tekijät näkevät silloisen DDR:n valtapuolueen SED:n ohjelmaa siteeraten siinä, että kyseessä on "kaiken käsittävä pula, joka ilmenee kapitalistisen järjestelmän jatkuvana hajoamisena ja heikkenemisenä taoudellisessa, poliittisessa, kulttuurisessa ja ideologis-moraalisessa suhteessa."⁴⁷

Epäilyttäväksi tämä näkemys alkoi tietenkin käydä siksi, että kapitalismi ei ottanut kuollakseen eikä edes heikentyäkseen. Toisaalta yleisen kriisin konseption kannattajat saattoivat vedota uusiin ihmiskuntaa uhkaaviin vaaroihin, esimerkiksi lukuisten ekologisten ongelmien syntyyn, mikä viittasi siihen, että vakava kriisi sittenkin oli todellisuutta. Tilanne oli siis marxilaisen teorian kannalta ristiriitainen, suorastaan paradoksaalinen.

Tämän paradoksin sivilisaation kriisin käsite ratkaisee, sillä se ei välttämättä edellytä postulaatteja kapitalismin keskeisimpien ristiriitojen äärimmäisestä kärjistymisestä ja kapitalismin pikaisesta tuhoutumisesta. Tosin se ei myöskään sulje niitä pois; varmuudella "hippokraattisessa" (ratkaisevaa käännettä merkitsevässä, joskin myös pelastuksen mahdollisuuden sisältävässä) – saati "yleisessä" (väistämättömään pikaiseen tuhoon johtavassa) – kriisissä ei kuitenkaan ole kapitalismi, vaan ihmiskunnan yleinen edistys, esimerkiksi ihmisen luontosuhteen terve kehitys. Lukuisten asiantuntijoiden mukaan globaali ekokatastrofi on edessä, ellei kehityksen suuntaa muuteta, noin 30–60 vuoden kuluttua, mikä ilmeisesti vastaa kriisin käsitteeseen vanhastaan liittyntä "finaalisuuden" tunnelmaa.

Jos edelleen täsmennetään sivilisaation kriisin ja kapitalismin suhdetta, havaitaan erikoinen ja tavallaan paradoksaalinen seikka, että sivilisaation kriisi yhtäältä on tulosta kapitalismin kriisi-ilmiöistä, toisaalta taas päinvastoin kapitalismin "normaalista" tai jopa "tehokkaasta" toiminnasta. Niinpä sotia, selkkauksia ja militarismia voidaan nähtävästi paljolti pitää, jos vaihteeksi Leninin kieltä käytetään, seurauksena tiettyyn vaiheeseensa ennättäneen kapitalismin "mädännäisytydestä" ja ristiriidoista (imperialismin hyökkäyshenkisyydestä, johtavien imperialistimaiden rajallisista markkinoista ja ehtyvistä raaka-ainearoista käymästä kamppailusta, tarpeesta pitää kehitysmaat kurissa jne.). Toisaalta ekologisen kriisin taustalta löytyvät paljolti kapitalismiin "luonnostaan" kuuluva voitontavoittelu sekä esimerkiksi luontoa rasittavalla teknologialla toteutettu laajojen väestönsien kulutustason kasvu, joka on ollut päinvastoin omiaan ehkäisemään kapitalismin erään keskeisen ristiriidan, nimittäin työn ja pääoman välisen ristiriidan kärjistymistä. *Harald Werner* menee niinkin pitkälle, että toteaa yleisesti koko sivilisaation kriisin olevan "paradoksaalisesti tulosta edistyksestä, ei tietyn aikakauden mailleen menosta."⁴⁸

Kun siis kapitalismi näyttää synnyttävän globaali- ja muita vakavia ongelmia sekä sisäisten kriisiensä että myös tavanomaisen toimintansa kautta, ovat marxilaiset tutkijat yleensä nähneet tässä tuotantotavassa sivilisaation kriisin pääasiallisen aiheuttajan. Jossain määrin kriisin syyt kuitenkin ovat historiallisesti katsoen kapitalismismia kauempana, esimerkiksi naisen alistamisen osalta vanhoissa patriarkaalisisa yhteiskuntasuhteissa ja ideologioissa. Myös sotia ja ekologisia katastrofeja on luonnollisesti esiintynyt kauan ennen kapitalismia (jo muinaisen Mesopotamian vesirakennustalous sortui ekologisiin ongelmiin), vaikka niihin liittyvät riskit ovatkin paisuneet nykyisiin mittoihinsa vasta imperialismin kaudella. Wernerin muotoilun mukaan "kapitalismi on jatkanut kaiken tähänastisen historian edistyslogiikkaa sillä tavoin, että sen virheellinen

luonne on lopullisesti paljastunut.⁴⁹ Tässä on syytä muistaa myös Marxin maininta kapitalismista ihmiskunnan "esihistorian" viimeisenä vaiheena; se näet tuntuu implikoiduvan ajatuksen kyseisen esihistorian tai sen "kehitysteorian" suhteellisesta yhtenäisyydestä.

Kapitalismin tarkka rooli globaaliongelmien ja sivilisaation kriisin synnyssä on jatkuvan keskustelun kohteena. Tyypillisen, valitettavasti hyvin yleiselle tasolle jäävän (ja myös sikäli tyypillisen) kannan on esittänyt esimerkiksi *Vadim Zagladin*, joka myös panee merkkeille ongelmien pitkät historialliset juuret ja lisää kapitalismin osuuden muodostuneen "ilmeisesti ratkaisevaksi kahdessa mielessä: ensinnäkin ... kapitalistiset kehitysolosuhteet määräävät maailmanlaajusten ongelmien vakavuuden ja syvyyden, niiden vaarallisuuden ihmiskunnan tulevaisuudelle"; toiseksi nämä olosuhteet määräävät "asennoitumisen maailmanlaajusten ongelmien ratkaisemiseen, ratkaisua tavoitteleviin keinoihin ja saavutettaviin tuloksiin."⁵⁰

Edistykellisten voimien tehtävät

Hegelin tunnetussa herran ja rengin dialektiikassa herra tyydyttää valtansa turvin tarpeitaan eli kuluttaa ja hävittää esinemaailmaa. Renki taas työstää ja "kumoo" esineitä voimatta "kieltämisessään mennä hävittämiseen saakka"; samalla hän "saavuttaa työn kautta itsensä"⁵¹ ja saakin tiettyssä mielessä herraa korkeamman aseman. Marx taas puhui 1863 myönteiseen sävyyn ympärillään näkemistään "teollisuuden ja tieteen voimista", joiden rinnalla kuitenkin esiintyi tavattoman rappion merkkejä. Jotta viimeainituista päästäisiin eroon, "uusien voimien on vain jouduttava uusien ihmisten haltuun."⁵²

Toisin sanoen, koska historia koostuu sekä esinemaailman rikastumisesta ja muusta ihmiskunnan edistyksestä – jonka saavutuksia luokkayhteiskuntien ristiriidat kuitenkin alati uhkaavat – että myös katkoksista, toisikseen vaihtuvista yhteiskuntamuodostumista, täytyy edistykellisten voimien tehtävän olla kahtalainen: (I) historian sivilisatorisen jatkuvuuden vaaliminen, so. yleisinhimillisten arvojen säilyttäminen ja rikastuttaminen, ja (II) vanhentuneen yhteiskuntamuodostuman korvaaminen edistykellistemallilla, minkä vasemmisto nykymaailmassa on ymmärtänyt pyrkimyksiksi kapitalismin rajoittamiseen ja lopulta lakkauttamiseen ja sosialististen tuotantosuhteiden perustamiseen.

Seuraavaksi on mahdollista laskeutua lähemmäs maanpintaa ja kysyä, mitä sivilisatoristen tai yleisinhimillisten arvojen säilyttäminen ja rikastuttaminen historian nykyvaiheessa voisi käytännössä tarkoittaa. Muun muassa seuraavia tavoitteita on esitetty:

☐ Sotien ja väkivallan sulkeminen pois kansainvälisistä suhteista ja laajemminkin yhteiskunnallisesta elämästä. Tämä pyrkimys korostui *Gorbatschovin* kaudella ns. uudessa ajattelussa, mutta itäeurooppalaisen reaalisosialismin romahdus on nähtävästi merkinnyt sille takaiskua, joskin myös edistänyt suurvaltojen aseidenriisuntaa. Tämänhetkisistä sodista ja kireästä ilmapiiristä huolimatta tilanne ei liene täysin toivoton, mistä ansio lankeaa sekä rauhanliikkeelle että myös kapitalististen maiden infrastruktuurien ja talouksien yhteenkietoutumiselle, joka on ainakin hiukan muuttanut imperialismin luonnetta (vuosisadan alkupuoleen verrattuna) ja hillinnyt sen sotaisia pyrkimyksiä.

☐ Rikkaiden ymmärtäminen humanimmin. On pyrittävä siihen, että yhteiskunnan ja yksilöiden rikkautta ei käsitettäisi pelkästään "valtavaksi tavarajoukoksi" (josta Marx puhuu peitetyn ironisesti Pääoman alussa), vaan yhä suuremmissa määrin inhimillisen tekijän kehitykseksi. Koska työväenliike on perinteisesti vastustanut kers-

kakulutusta ja myös monet uudet liikkeet esittävät konsumerismin vastaisia elämäntapavaihtoehtoja, näyttää rikkauten humanisointi muodostavan pisteen, jossa perinteiset punaiset ja uudemmat vihreät arvot yhtyvät. Esimerkiksi liikennepoliittikan ei olisi pakko perustua henkilöautojen statussymboleiksi julistamiselle ja asuttopoliitikassa voitaisiin markkinoida muutakin kuin omistusasumisen autuaallisuutta; toisaalta kansallisuusomaisuuden käsite (metsät, järvet ym.) kannattaisi kohottaa uuteen arvoon ja järjestää mahdollisuuksia retkeilyyn ja samoiluun jne.

□ Ihmisen ja luonnon suhteen harmonisointi. Ihmisen kehittyminen ei ole mahdollista ilman luonnon kulkuun puuttumista, mutta tämä ei saisi merkitä destruktiivista tai "riistävää" suhdetta luontoon, ihmisen ja luonnon antagonismia. *Yrjö Hailan* ja *Richard Levinsin* mukaan ekologisten systeemien monipuolisuutta ja tuottavuutta suojeltaessa "Mielekäs ihanne ei voi olla (luonnon, JH) muuttumattomuus, koska luonto joka tapauksessa muuttuu koko ajan, vaan luonnollisen muutoksen jäljittely."⁵³ Tämä merkitsee edelleen – Hailan ja Levinsin mukaan – sitä, että ekologiisiin systeemeihin vaikuttaessa toiminnan vaikutusten tulisi olla verrattavissa niihin luonnon omiin häiriökiertoihin, esimerkiksi hirmumyrskyihin, joiden alaisina kyseiset ekosysteemit ovat historiallisesti muotoutuneet ja joista ne siksi usein kykenevät toipumaan.

□ Tuotannon ja teknologian "luontoystävällistäminen" ja humanisointi. Kaiken edistyksen tavoin myös teollis-tekninen edistys on toteutunut terävien ristiriitojen kautta ja johtanut luonnon tarveltymiseen sekä työntekijöiden muuttumiseen "osayksilöiksi" (Marx). Vaihtoehtoja etsittäessä avainasemassa ovat nähtävästi aluksi – esimerkiksi Tjadenin mukaan⁵⁴ – energia- ja maataloustuotannon uudistaminen ja liikennepoliittikka; teollisuudessa taas on pyrittävä automatisointiin työpaikkademokratian kehittämisen yhteydessä jne. Kiinnostavaa kyllä, sosialistiseksi väitettiin vallankumouksiin ei aikoinaan liittynyt, toisin kuin porvarillisiin vallankumouksiin, uudentyyppisen tuotannon läpimurtoa, vaan kapitalismi pyrittiin ikäänkuin voittamaan sen omilla aseilla. Tämä herättää kysymyksen, onko sosialismin ideaa vastaava tuotanto vielä suureksi osaksi keksimättä ja kehittämättä.

□ Tieteellisen tutkimuksen humanisointi. Koska "vaihtoehtoisen" tuotannon ja teknologian kehittäminen ei ole mahdollista ilman tieteellistä tutkimusta, ovat tieteen humanisoinnin sisällölliset tavoitteet osittain johdettavissa edellisestä tavoitteesta; esimerkiksi on panostettava ekologia-tieteeseen ja uusien energialähteiden tutkimiseen. Tämän lisäksi on viime aikojen keskustelussa vaadittu tutkimuksen irrottamista monopolipääoman vaikutuksesta; edelleen on korostettu tiedeinstituutioiden ja kansalaisyhteiskunnan yhteyksien tiivistämistä, tutkijoiden eettistä vastuuta ja velvollisuutta osallistua demokraattiseen keskusteluun, tutkimuksen teknologisten seurausten ennakoimiseen tehostamista, luonnon- ja yhteiskuntatieteiden yhteistyötä sekä perustutkimukseen ja tieteen filosofisten perusteiden selvittelyyn panostamista, mikä saattaisi johtaa kiipeästi kaivattujen uusien paradigmojen syntyyn. *G.H. von Wright* on arvellut, että luonnontieteet ehkä pystyvät vähitellen kokoamaan uudentyyppisen maailmankuvan, jossa mekanistisuuden ja reduktionismin sijasta korostuvat erilaisten järjestelmien vuorovaikutukset ja ihmisen koevoluutio (yhteiselämä) luonnon kanssa.⁵⁵

□ "Ihmiskunnan rakentaminen" (Manninen). Väkivallan poissulkeminen kansainvälisistä suhteista ja sosiaalisesta elämästä on pelkkä negatiivinen tavoite, jota tosin on syytä asian tärkeyden tähden erikseen korostaa. Positiiviseksi tavoitteeksi on mahdollista ottaa valtioiden, kansojen ja kulttuurien kanssakäyminen ja tasavertainen yhteistyö. Tämä on syytä ymmärtää laajaksi asiakokonaisuudeksi, johon kuuluvat maailmankaupan rakenteiden uudistaminen, pienten kulttuurien suojelu, Käkösen ehdottama

kansainvälisen yhteisön demokratisointi kansalaisyhteiskuntia vahvistamalla, Hailan ja Levinsin mainitsema globaali solidaarisuus eli luonnon sulkeminen pois intressitaistelun piiristä jne. Gorbatschovin aikana kvintessenssiksi näytti kohoavan ihmiskunnan kyky toimia ensi kertaa historiassa yhtenäisenä subjektina. Nykyään tämä mahdollisuus on vähäinen, mutta keskipitkällä ja pitkällä tähtäimellä tuskin kokonaan poissuljettu, sillä on ajateltavissa, että globaaliongelmien kärkevoityminen saattaa lähivuosikymmeninä avata yhä useampien valtiomiesten silmät.

Uusi sivilisaatio

Sikäli kuin sivilisaation kriisi juontuu kapitalismia varhaisemmilta ajoilta eli ihmiskunnan "esihistorian" kehityslogiikasta, tulisi kriisin ratkaisua etsiä koko tämän logiikan muuttamisesta. Toisaalta, jos hyväksytään näkemys kapitalismista kriisin pääasiallisena aiheuttajana, on luontevaa orientoitua kapitalismin "kumoamiseen" eli perinteis-vasemmistolaisittain sosialismin. Esimerkiksi Haila ja Levins kirjoittavat helppotajuisilla käsitteillä: "Näkemyksemme on, että ympäristön jatkuvaan tuhoamiseen johtaa kolme perustekijää: ahneus, köyhyys ja välinpitämättömyys ... Ahneudella emme tarkoita yksilöiden irratiionaalista himoa lisätä keinoja kaihtamatta kulutustaan tai varallisuuttaan. Tärkeämpää on kapitalistisen talouden institutionalisoinut ahneus."⁵⁶

Myös edesmenneessä realisosialismissa ahneus toimi jossain määrin taustavaikuttajana omia etujaan ajavien hallitsevien piirien välityksellä, mutta näissä maissa ympäristötuhojen "keskeisiä syytä olivat köyhyys ja välinpitämättömyys." "Siksi sosialististen järjestelmien ekologinen irratiionalisuus on perittyä enemmän kuin rakenteisiin sitoutunutta. Mikäli tämä on totta, ympäristönsuojelua koskevat kamppailut pitäisi olla helpompi voittaa sosialismissa."⁵⁷ (On selvio, että sosialismin tulee tällöin olla toisentyypistä kuin realisosialismi. Mahdollisesti juuri rakenteeseen ja olemukseen asti ulottuvia eroja kuvaava tyyppi käsite on tässä yhteydessä metodologisesti adekvaatti.)

Socialismin saavuttamista ei kuitenkaan ole yleensä pidetty realistisena yhden ainoan hyppäyksen kautta, vaan on esitetty ns. etappiteorioita, joissa on puhuttu erilaisista välivaiheista ja -tavoitteista, kuten monopolienvastaisesta demokratiasta, demokraattisen käänteen yhteiskunnasta jne. Myös uusi sivilisaatio voidaan ymmärtää vastaavaksi välivaiheeksi, joka tosin eroaa muista mainituista kansainvälisen korostuksensa ansiosta; koska sivilisaation käsite keskeisissä määreissään viittaa ihmiskunnan edistykseen, on myös uusi sivilisaatio jotain, joka on toteutettavissa vain maailmanmittassa. Samaan päädytään, jos uuden sivilisaation rakentaminen määritellään globaaliongelmien ratkomisen prosessiksi. Konkreettisen sisältönsä tämä prosessi saa edellä luetelluista edistyksellisten voimien tavoitteista, siis sotien ja väkivallan lakkauttamisesta jne. Edelleen, koska globaaliongelmien ratkominen osittain merkitsee ihmiskunnan "esihistoriallisen" kehityslogiikan uudelleensuuntaamisesta, tulee kyseinen prosessi nähtävästi aiheuttamaan myönteisiä murroksia historian hitaissa, useiden muodostumien halki kulkeissa virroissa.

Näin ollen uuden sivilisaation rakentamista ei voida identifoida socialismin ja kommunismin rakentamiseen. Ensinnäkin, osa mainituista tavoitteista voidaan luultavasti saavuttaa jo kapitalismin aikana; ainakin siihen on globaaliongelmien kärkeyyden takia pakko pyrkiä. Formaatioteoreettista selitystä asialle voi etsiä siitä, että kyseiset tavoitteet eivät kosketa suoraan, vaan vain välitysten kautta, kapitalismin perusristiriitaa ja pääomaan liittyvän herruussuhteen alkuperäistä ydintä. Siksi ne eroavat luonteeltaan, Mtshedlovin ilmauksella, "socialismille immanentisti ominaisista arvoista", kuten riiston lakkauttamisesta ja oikeudenmukaisuuden ihanteen saavuttamisesta. Samoin tähän ilmeisesti kuuluu työn vapauttaminen: *Matti Kortteinen* on todennut, miten kapita-

lismissa itsellisyyttä arvostava palkansaajakulttuuri jopa ns. joustavan tuotannon oloissa törmää kipeästi yhteen palkkatyösuhteesta juontuvan hierarkkisen alistuksen kanssa.⁵⁶

Ja toiseksi, uuden sivilisaation ja sosialismin samaistaminen olisi virheellistä myös siksi, että myöskään sosialismissa inhimillinen edistys ja historian hitaasti muuttuvat juonteet eivät redusoidu yhteiskuntamuodostumaan. Esimerkiksi antiikin kulttuurin arvoa nykyihmiselle – jos jälleen tähän esimerkkiin palataan – ei nähtävästi voida johtaa sosialistisen muodostuman ominaisuuksista, vaikka voidaanakin katsoa, että aito sosialismi loisi tämän perinnön vaalimiselle suotuisat edellytykset. Sama pätee Hailan ja Levisin hahmottelemaan (edellä s. 12) ihmisen toivottavaan luontosuhteeseen; myös sosialismin oloissa sellainen tavoite pitäisi erikseen suunnitella ja toteuttaa. Toisin sanoen, sosialismin päämäärää perusteleva marxilainen yhteiskuntamuodostumien teoria ei yksinään riitä ihmiskunnan tulevaisuuden ennakkointiin, vaan lisäksi tarvitaan muun muassa monipuolista kulttuuritutkimusta sekä luonnon- ja yhteiskuntatieteiden synteessä muodostuvaa ekologiaa.

Nykyisessä marxismiväritteisessä sivilisaatiokeskustelussa ei liene juuri kukaan ollut sitä mieltä, että sosialismia ei olisi lainkaan mahdollista kuvailla sivilisaatioteoreettisin käsittein. Jopa *Ivan Frolovin* kaltainen "vanhoillinen" ideologi, joka korostaa kommunismin saavuttamista globaaliongelmien ratkaisemisen edellytyksenä niin voimakkaasti, että kysymys välivaiheista jää aivan idulleen, kirjoittaa laajasti sosialismista ja kommunismista "uutena sivilisaationa".⁵⁹ Samoin *Mtshedlovin* kanta (edellä s. 3), että sivilisaation käsite nostaa aina etualalle tietyn yhteisön saavuttaman sosiaalisen edistyksen ja sen suhteen yleisinhimillisiin arvoihin jne., implikoi käsitteelle metodologisesti yleispätevän merkityksen ja tekee mahdolliseksi sen soveltamisen minkä tahansa historian vaiheen tarkasteluun. Näkökantojen perustavan yhteneväisyyden puitteissa esiintyy kuitenkin lukuisia käsityksiä – ei välttämättä toisensa poissulkevia – siitä, mitä sosialismin ja uuden sivilisaation yhdistäminen voisi tarkoittaa. Ainakin seuraavia näkökohtia on tuotu esiin:

□ Koska sosialismia nähtävästi tullaan tavoittelemaan prosessissa, jonka kullussa myös historian hitaat virrat muuttuvat, voisi puhe sosialismin ja uuden sivilisaation yhdistymisestä viitata siihen, että edessä on syvempi ja seurauksiltaan laajakantoisempi murros kuin pelkkä siirtyminen yhdestä muodostumasta toiseen. Myös formaatioteorian kannalta on luontevaa ajatella, että siirtyminen ensimmäiseen (alkuyhteiskunnan jälkeen) ei-antagonistiseen (perustaltaan, vaikka ei joka suhteessa) muodostumaan tulee olemaan joissain suhteissa merkittävämpää kuin siirtymiset yhdestä antagonistisesta muodostumasta toiseen.

□ Koska sosialismin pitäisi marxismin mukaan tarjota kapitalismia suotuisammat edellytykset myös sellaisten yleisinhimillisten arvojen kehittymiselle, jotka eivät ole sosialismi-immanentteja eivätkä yksinomaan sosialismin ominaisuuksista johdettavissa, voitaisiin sosialismin ja uuden sivilisaation tavoitteiden yhdistämisellä tarkoitaa pyrkimystä näiden arvojen (esim. humanististen kulttuuriperinteiden) edistämiseen.

□ Aivan erityisesti, koska sosialismin pitäisi tarjota kapitalismia suotuisammat edellytykset ihminen-luonto-suhteen harmonisoinnille, voisi sosialismin ja uuden sivilisaation yhdistäminen viitata tähän tavoitteeseen. Pidemmällä tähtäimellä – suursotien uhan poistamisen jälkeen – tämä tulee ilmeisesti olemaan ihmiskunnan kaikkein kiireellisin ja haastavin tehtävä.

Oma ongelmansa on uuden sivilisaation ja kommunismin käsitteiden suhde. Tässä ei ole tarkoitus tutkia Marxin kauaskantoisen ja korkealentoisen prognoosin oikeellisuutta tai esimerkiksi kysymystä, onko pitkälle viedyn automaation myötä kehittä-

tyneimpiin kapitalistimaihin muodostunut kommunismin elementtejä, vaan vain suorittaa käsitteellistä täsmennystä. Marx ja Engels puhuivat kommunismista tuotantonsa eri vaiheissa eri tavoin. Eräät, etenkin nuorelta Marxilta löytyvät lausunnot saattavat antaa aihetta tulkita kommunismi historian päätepisteeksi. 1844 Marx julisti lähes kiliastisin äänenpainoin kommunismin olevan ihmisen luontosuhteen "todellinen ratkaisu" (die wahrhafte Auflösung),⁶⁰ kuten myös ratkaisu vapauden ja välttämättömyyden sekä yksilön ja lajin välisille ristiriidoille ym. Kaunomaalaileva populaarikirjallisuus on usein jatkanut samaa linjaa; esimerkiksi *E. Bestsherevnyhin* mukaan ihmisestä tulee kommunismissa "yhteiskuntaelämän välitön luoja, ts. hän osallistuu vapaaehtoisesti, aktiivisesti ja itsenäisesti (toimintaan, JH) sen kaikilla aloilla ilman, että häntä ahdistaisivat mitkään toiminnan sisällölle vieraat puitteet tai olosuhteet. Näin siis avautuu liikkumatila kaikkien oikeuksien, mahdollisuuksien ja kykyjen rajattomalle realisoinnille, hänen vapaalle kehitykselleen."⁶¹

On kuitenkin ilmeistä, että ihmisen ja luonnon, vapauden ja välttämättömyyden sekä yksilön ja yhteiskunnan (tai lajin) väliset ristiriitaisuudet eivät voi koskaan täydellisesti kadota. Teoreettisemmassa kirjallisuudessa kyseisiä Marxin lauseita onkin yleensä pidetty epäkypsyyden ilmauksina;⁶² kuitenkin niissä voi nähdä myös järkevän ytimen, mikäli ne tulkitaan viittauksiksi tulevan historian kehityssuuntaan tai historian-prosessin abstraktis-yleisiin piirteisiin, so. saman yleistystason väitteiksi kuin esimerkiksi Hegelin luonnehdinta historiasta edistyneenä vapauden tietoisuudessa.

Jos kommunismi tulkitaan tällä tavoin – kaiken antagonististen muodostumien jälkeisen historian abstraktis-yleiseksi kehityssuunnaksi – niin kommunismin käsite nähtävästi sulautuu yhteen laajasti ymmärretyn sivilisaation käsitteen kanssa; ne molemmat viittaavat universaalseen edistykseen. Shemjakin määrittelee sivilisaation kehityksen ihmisen ja luonnon, yhteiskunnan ja yksilön sekä tradition ja innovaatioiden välisten ristiriitojen koskaan loppumattomaksi ratkaisemiseksi,⁶³ mikä käy suurelta osin yhteen nuoren Marxin kommunismin määritelmän kanssa. Mtshedlov taas näyttää ajautuvan kommunismikysymyksessä ristiriitoihin. Yhtäältä hän pysyy uskollisena sivilisaation käsitteelle antamallaan metodologisesti yleispätevälle merkitykselle ja katsoo, että myös kommunismia on mahdollista kuvailla sivilisaationäkökulmasta,⁶⁴ mutta väittää toisessa kohdassa kommunistisen sivilisaation olevan "täydellisen identtinen" yleishistoriallisen maailmansivilisaation kanssa,⁶⁵ mikä itse asiassa tekisi joko sivilisaation tai kommunismin käsitteen tarpeettomaksi.

Yleensä kommunismilla on kuitenkin tarkoitettu tiettyä tuotantotapaa ja/tai yhteiskuntataloudellista muodostumaa tai niiden tiettyä vaihetta; erityisen usein sillä on viitattu "kommunistisen yhteiskunnan" jälkimmäiseen, "korkeampaan" vaiheeseen siinä mielessä kuin Marx siitä puhui Gothan ohjelman arvostelussa. Tällöin kommunismi on konkreettisempi ja myös oleellisesti formaatioteoreettinen käsite eli saa perustavat määreensä tuotantovoimien, työn ja työnjaon jne. piiristä: tuotantovoimien kasvusta, henkisen ja ruumiillisen työn vastakohtaisuuden katoamisesta, työn muuttumisesta "ensimmäiseksi elämäntarpeeksi" jne., niinkuin Marx selittää.⁶⁶ Koska näistä ominaisuuksista tuskin voidaan minkäänlaisen immanentin johtamisen avulla puristaa esin esimerkiksi ihmisen toivottavan luontosuhteen muotoa, on nähtävästi pääteltävä, ettei historia kommunismissakaan redusoidu formaation historiaksi ja että siis myös historian kommunistista vaihetta on mahdollista kuvailla paitsi formaatio-, myös sivilisaatioteoreettisin käsittein.

Tämän jälkeen voidaan lyhyesti vastata kysymykseen kommunismin ja uuden sivilisaation suhteesta. Jos uudella sivilisaatiolla tarkoitetaan globaaliongelmien voittamista, kapitalismin olemuksesta ja osittain jo kauempaa historiasta kumpuavien risti-

riitojen ratkaisemista sekä historian hitaiden virtojen mukana kulkeutuvien yleisinhimillisten arvojen rikastumisen mahdollisuutta, niin yhteiskuntamuodostumaksi tai sen vaiheeksi ymmärretty kommunismi tulee olemaan – tietenkin edellyttäen, että Marxin prognoosi pitää edes pääpiirteissään paikkansa – näiden tavoitteiden lopullisen turvaamisen adekvaatti perusta sekä edistyksen jatkumisen välttämätön, joskaan ei riittävä edellytys. Mitä lisäksi vaaditaan, sitä on historian nykyvaiheesta käsin vaikea sanoa. Engels ei esittänyt varmoja ennusteita yksiavioisen perheen tulevaisuudesta, koskapa arveli tulevien sukupolvien meidän mielipiteistämme vähät välittävän.

Viitteet

¹L. Apuleii MDCCCXLIII, s. 130.

²Siteerattu Fischin 1992, s. 717 mukaan.

³Condorcet 1933, s. 145.

⁴Ferguson 1923, s. 1.

⁵Kant 1978, s. 44.

⁶Manninen 1989 b, s. 53.

⁷Ks. Elias 1976, Erstes Kapitel.

⁸Marx, Engels 1972, s. 25. Sivilisaatiosta barbarian vastakohtana ks. esim. Marx, Engels 1978–1979, osa 2, s. 112, ja ihmiskunnan saavutusten tai edistymisen synonyymina esim. Marx, Engels, Lenin 1966, s. 33–34. Vakiintuneissa Marx–Engels-suomennoksissa Zivilisation on toisinaan käännetty sivistykseksi.

⁹Ks. esim. Barg 1991, Kultura i tsivilizatsija 1989, Manninen 1989 a, b, Mtshedlov 1983, Novikova 1982, Oittinen 1988, Rupprecht 1991, Shernjakin 1991.

¹⁰Mtshedlov 1980, s. 58.

¹¹Hegel 1983, Band 5, s. 114.

¹²Manninen 1989 a, s. 27.

¹³Engels 1970, s. 228.

¹⁴Motroshilova 1991, s. 22.

¹⁵Gudozhnik 1986, s. 37.

¹⁶Rupprecht 1991, s. 138.

¹⁷Ks. Tjaden 1992, s. 71–72.

¹⁸Novikova 1982, s. 56.

¹⁹Ks. Huizinga 1989, erit. s. 34–36.

²⁰Ks. Marx 1986, osa 1, s. 415, 440.

²¹Hobbes 1974, s. 184.

²²Marx, Engels 1978–1979, osa 1, s. 92. Korostus poistettu.

²³Marx 1986, osa 1, s. 418.

²⁴Marx 1986, osa 2, s. 181.

²⁵Marx 1986, osa 1, s. 418. Marx esittää rikkaudesta useita muitakin luonnehdintoja, joissa hän liittää sen mm. tieteen, työn ja vapaa-ajan kehitykseen. Irina Sizemskaja katsoo yleistävästi, että Marxin mukaan muodostettavaan yhteiskunnallisen rikkauten kriteeristöön tulisi sisältyä paitsi taloudellisia, myös sosiaalisia eli yhteiskunnallisten suhteiden luonteeseen liittyviä sekä humanistisia, ihmistä subjektina korostavia osoittimia. Ks. Sizemskaja 1987, erit. s. 27.

²⁶Mtshedlov 1980, s. 39.

²⁷Ks. Shernjakin 1991, erit. s. 97. Yhteenvetoa keskustelusta, jossa "formaatioteoreettinen reduktionismi" vähitellen on voitettu, ovat tehneet myös Jelena Amelina ja Voprosy filosofii -lehden toimitus; ks. Amelina 1992, Formatsii ili tsivilizatsii? 1989.

²⁸Rupprecht 1991, s. 142.

²⁹Engels 1970, s. 222.

³⁰Mt., s. 143.

³¹Mt., s. 232.

³²Marx 1986, osa 1, s. 343.

³³Mt., s. 406.

³⁴Oittinen 1988, s. 295.

³⁵Ks. Marx 1974, s. 439.

³⁶Marx 1986, osa 1, s. 59.

³⁷Toynbee 1948, s. 236. Toynbeen Civilization on trial -teos on ilmestynyt 1950 suomeksi nimellä Kulttuurimme koetuksella. Suomentaja on vaihtanut sivilisaation kulttuuriksi, koska edellistä käsitettä on meillä käytetty harvemmin. ---

³⁸Hippocratic Writings 1978, s. 101.

³⁹Koselleck 1982, s. 617.

⁴⁰Comte 1979, s. 44–47.

⁴¹Goldberg 1990, s. 877.

⁴²Marx 1974, s. 114.

⁴³Marx 1976, s. 438.

⁴⁴Verner 1992, s. 15.

⁴⁵Ks. Käkönen 1991, s. 104–105.

⁴⁶Mt., s. 103.

⁴⁷Haak, Wunderlich 1973, s. 235.

⁴⁸Werner 1992, s. 18 Jonkin verran keskustelua sivilisaation kriisin ja kapitalismin mahdollisen yleisen kriisin suhteesta ennätettiin käydä myös suomeksi ilmestyneen Kommunisti-lehden Rauhan ja sosialismin ongelmia -liitteessä; ks. Sivilisaation kriisi? 1989, Gueye 1990.

⁴⁹Werner 1992, s. 12.

⁵⁰Zagladin 1986, s. 22.

⁵¹Hegel 1983, Band 3, s. 151, 153.

⁵²Marx, Engels 1978–1979, osa 3, s. 276, 277.

⁵³Haila, Levins 1992, s. 246–247.

⁵⁴Ks. Tjaden 1992, erit. s. 212–217, 246–248.

⁵⁵Ks. von Wright 1987, s. 108–109.

⁵⁶Haila, Levins 1992, s. 89.

⁵⁷Mt., s. 320–321.

⁵⁸Ks. Kortteinen 1992, erit. s. 345–353.

⁵⁹Ks. Frolov 1984, esim. johdanto ja luku V. Uuteen sivilisaatioon välvävaiheena Frolov tuntuu viittaavan sivulla 271.

⁶⁰Marx, ei painovuotta, s. 103. Kohdan vakiintunut suomennos on sikäli epätarkka, että Auflösung on käännetty prosessiin viittaavasti ”ratkaisemiseksi”.

⁶¹Beztsjerevnyh 1973, s. 94–95.

⁶²Ks. Oizerman 1976, s. 70. Oizerman korostaa, että kysymys on vain epäkypsistä sanonnoista. Yleisesti ottaen ei Marxin nuoruudenteoksissa pyritä perustelemaan naiivia näkemystä, että historialla olisi päättepiste.

⁶³Ks. Shemjakin 1991, s. 100–101.

⁶⁴Ks. Mtshedlov 1980, s. 30.

⁶⁵Mt., s. 96.

⁶⁶Ks. Marx, Engels 1978–1979, osa 5, s. 538.

Kirjallisuus

- Amelina, Jelena: Ponjatije 'tsivilizatsija' vtshera i segodnja. Obshtshestvennyje nauki i sovremennostj 2/1992.
- L. Apuleii Madaurensis: Opera omnia. Lipsiae, Sumptibus C. Cnoblochii, MDCCCXLIII.
- Barg, Mihail: Tsivilizatsionnyj podhod k istorii. Kommunist 3/1991.
- Beztshercvnyh, E.: Ihmiscn olcmisen salaisuus. Kansankulttuuri Oy, Helsinki, 1973.
- Comte, Auguste: Om positivismen. Bokförlaget Korpen. Göteborg. 1979.
- Condorcet, Antoine N. de: Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain. Boivin & Cie, Paris, 1933.
- Elias, Norbert: Über den Prozess der Zivilisation. Erster Band. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1976.
- Engels, Friedrich: Perheen, yksityisomaisuuden ja valtion alkuperä. Kustannusliike Edistys, Moskova, 1970.
- Ferguson, Adam: Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1923.
- Fisch, Jörg: Zivilisation, Kultur. Teoksessa: Geschichtliche Grundbegriffe. Hrsg. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 7. Klett-Cotta, Stuttgart, 1992.
- Formatsii ili tsivilizatsii (Materialy 'kruglogo stola'). Voprosy filosofii 10/1989.
- Frolov, Ivan: Globaaliingelmat ja ihmiskunnan tulevaisuus. Kustannusliike Progress, Moskova, 1984.
- Goldberg, Jörg: Krise, ökonomische. Teoksessa: Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften. Hrsg. von Hans Jörg Sandkühler. Band 2. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1990.
- Gudozhnik, G.S.: Tsivilizatsija: razvitije i sovremennostj. Voprosy filosofii 3/1986.
- Gueye, Semou Pathé: Minkä sivilisaation kriisi? Kommunisti/Rauhan ja sosialismin ongelmia 1/90.
- Haak, Ernst, Wunderlich, Hannes: Leninin 'Imperialismin' peruskurssi. Kansankulttuuri, Helsinki, 1973.
- Haila, Yrjö, Levins, Richard: Ekologian ulottuvuudet. Vastapaino. Tampere. 1992.
- Hegel, G.W.F.: Werke in zwanzig Bänden. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983.
- Hippocratic Writings. Ed. by G.E.R. Lloyd. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1978.
- Hobbes, Thomas: Leviathan. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1974.
- Huizinga, Johan: Keskiajan syksy. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva, 1989.
- Kant, Immanuel: Schriften zur Anthropologie. Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik I. Werkausgabe Band XI. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978.
- Kortteinen, Matti: Kunnian kenttä. Hanki ja jää Oy, Karisto, Hämeenlinna, 1992.
- Koselleck, Reinhart: Krise. Teoksessa: Geschichtliche Grundbegriffe. Hrsg. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 3. Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1982.
- Kultura i tsivilizatsija. Pod. red. N.S. Savkina. Izd-vo Sarat. un-ta, Saran. fil., Saransk, 1989.
- Käkönen, Jyrki: Realismista utopiaan. Atena kustannus Oy, Jyväskylä, 1991.
- Manninen, Juha: Kohti 'ihmiskunnan rakentamisen' suurta projektia. Teoria ja politiikka, maaliskuuhuu 1989. = Manninen 1989 a.
- Manninen, Juha: Tiede, maailmankuva, kulttuuri. Teoksessa: Envall, Markku, Knuttiila, Seppo, Manninen, Juha: Maailmankuva kulttuurin kokonaisuudessa. Pohjoinen, Oulu, 1989. = Manninen 1989 b.

- Marx, Karl: Pääoma I osa. Kustannusliike Edistys, Moskova, 1974.
- Marx, Karl: Pääoma. 3 osa. Kustannusliike Edistys, Moskova, 1976.
- Marx, Karl: Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset ('Grundrisse') Osat 1, 2. Kustannusliike Progress, Moskova, 1986.
- Marx, Karl: Taloudellis-filosofiset käsikirjoitukset 1844. Kustannusliike Edistys, Moskova, ei painovuotta.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich: Kommunistisen puolueen manifesti. Kansankulttuuri Oy, Helsinki, 1972.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich: Valitut teokset, 6 osaa. Kustannusliike Edistys, Moskova, 1978-1979.
- Marx, Engels, Lenin: Tieteellisestä kommunismista. Kustannusliike Edistys, Moskova, Petroskoi, 1966.
- Motroshilova, N.V.: Rozhdenije i razvitije filosofskih idej. Politizdat, Moskva, 1991.
- Mtshedlov, M.P.: Sotsializm – stanovlenije novogo tipa tsivilizatsii. Politizdat, Moskva, 1980. Teos on myös saksannettu: Mtschedlow, Miran: Sozialismus – ein neuer Zivilisationstyp. Berlin (DDR), 1983.
- Novikova, L.I.: Tsivilizatsija i kultura v istoritsheskom protsesse. Voprosy filosofii 10/1982.
- Oittinen, Vesa: Allgemeinhenschliches, Zivilisation und Klasseninteressen. Teoksessa: Dialektik 16. Enzyklopädie und Emanzipation. Pahl-Rugenstein, Köln, 1988.
- Oizerman, T.I.: Marxin 'Taloudellis-filosofiset käsikirjoitukset' ja niiden tulkinat. Kansankulttuuri Oy, Helsinki, 1976.
- Rupprecht, Frank: Materialistische Geschichtsauffassung als Emanzipationstheorie, Zivilisationstheorie und Formationstheorie. Teoksessa: Politische Theorien des Marxismus im Wandel historischer Entwicklungen. Pahl-Rugenstein Verlag Nachfolger, Bonn, 1991.
- Shemjakin, J.G.: Problema tsivilizatsii v sovetskoj nautshnoj literature 60–80-h godov. Istorija SSSR 5/1991.
- Sizemskaja, Irina: Obshtshestvennoje bogatstvo. Obshtshestvennyje nauki 3/1987.
- Sivilisaation kriisi? Kommunisti/Rauhan ja sosialismin ongelmia 7/89.
- Tjaden, Karl Hermann: Mensch – Gesellschaftsformation – Biosphäre. Verlag Arbeit u. Gesellschaft, Marburg, 1992.
- Toynbee, Arnold: Civilization on trial. Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1948.
- Werner, Harald: Der moderne Kapitalismus die fortschrittlichste Katastrophe der Menschheitsgeschichte. Teoksessa: Horst Dietzel, Wolfgang Gehrke, Arndt Hopfmann, Harald Werner (Hg.): Brückenköpfe. Texte zur Programmdiskussion der PDS. Pahl-Rugenstein Verlag Nachfolger, Bonn, 1992.
- von Wright, Georg Henrik: Tiede ja ihmisjärki. Otava, Helsinki, 1987.
- Zagladin, Vadim: Sozialismi ja nykyajan maailmanlaajuiset ongelmat. Sozialismin teoria ja käytäntö 42/1986.

Marxilainen-foorumi julkaisusarja 6 (1993)

Julkaisija:

Demokraattinen Sivistysliitto

Hinta 25 mk